

УДК 81'1 = 1/=2: 165.194

ПОРТРЕТНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЮДИНИ У ФРАЗЕМЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Наталія Венжинович

*Ужгородський національний університет,
кафедра української мови,
вул. Університетська, 14/412, 88017 Ужгород, Україна*

Проаналізовано тематичні групи фразем на позначення портретної характеристики людини. Фразеологізми є придатним ґрунтом для дослідження мови й культури. Вони є важливим експресивним засобом мови, що допомагає зобразити особливості зовнішності, зокрема й портретної характеристики людини. Необхідність збирання, вивчення та опису фразеологізмів як номінативних одиниць завжди залишається актуальною. Відібрані для опису й аналізу фраземи творять неповторну фразеологічну картину світу українця. Фразеологізми на позначення портретної характеристики відзначаються високою образністю, дотепністю, влучним виявленням недоліків. Широко використовуються такі художні засоби, як порівняння, оксиморон, антитеза, антонімічна іронія. Все це свідчить про високий творчий потенціал та розвинену ментальність народу. У таких мовних одиницях відтворено найвагоміші ментальні риси українського етносу. Зроблено висновок, що у фразеологізмах української мови закладено великий лінгвокультурний потенціал – відображено найрізноманітніші прояви культурного буття людини: її звичаї, побут, риси характеру та зовнішності. І все це часто передається через портретний опис людини засобами фразеології. Зосередження уваги на найголовніших цінностях українців дає змогу глибше пізнати засади національного світосприйняття, що виокремлюють українську спільноту серед інших.

Ключові слова: фразема, фразеологія, портретна характеристика, лінгвокультурний потенціал, українська ментальність.

Сучасні лінгвістичні дослідження щораз частіше виконують у контексті антропоцентризму, коли у центрі уваги знаходиться людина, її вчинки, риси характеру, звичаї, фізичний та емоційний стан тощо, тобто мовні явища аналізуються з позицій людини-творця. Людина завжди прагнула пізнати світ, у якому живе, пізнати саму себе. У цьому непростому і тривалому процесі вона витворила неповторні мовні перлини, які іменують фразеологізмами.

У сучасних працях із фразеології відображені різні проблеми: суть та визначення фразеологізмів, їхнє походження тощо. [1–4, 6]. Погоджуємося з думкою О. Селіванової, яка зазначає, що дискусійними проблемами фразеології і сьогодні є: 1) межі фразеологічного масиву; 2) рівневий статус фразеологічних одиниць; 3) семіотична й номінативна природа фразеологізмів як результатів вторинної номінації; 4) класифікація фразеологізмів; 5) їх мотиваційні особливості в діахронії і синхронії; 6) співвідношення зворотів із текстом і дискурсом тощо [5, с. 770].

Фразеологічні одиниці – об'єкти зацікавленості багатьох дослідників протягом тривалого періоду часу. У працях лінгвістів вони є матеріалом для дослідження мови як продукту людської діяльності та засобу спілкування і передавання культури, досвіду та світобачення певної нації.

Фразеологізми, зокрема з соматичним компонентом, досліджували на матеріалі багатьох слов'янських мов: польської (Д. Філяр, А. Пайджінська, К. Секерська),

української (В. Мокієнко, Л. Коломієць, В. Скар), російської (Д. Скар'юв), болгарської (С. Саїдова), хорватської (Б. Ковачевич), словенської (Е. Кржишник) та ін. Останнім часом з'явилася значна кількість праць порівняльного характеру, присвячена дослідженню соматичних фразеологізмів двох або більше мов: А. Пайджинська (на матеріалі польської, чеської і словацької мов), М. Горди (польської і російської), Е. Міхов (польської і болгарської), А. Смерчко (російської, української і польської), А. Неруш (чеської і української).

Із давніх часів людина прагнула наділити людськими рисами предмети навколишнього світу. Є пояснення того, чому власне назви частин людського тіла продуктивно використовуються як метафоричні і метонімічні універсали в разі утворення фразеологізму. Називання нового предмета у людини супроводжується асоціаціями, насамперед із тими, які для неї добре відомі. Мовознавці зауважили: завдяки тому, що частини тіла постійно є перед очима, вони і стають специфічним еталоном для порівняння. Так легко пояснити наявність в інших мовах численних аналогів фразеологічних одиниць із соматичним компонентом, які є близькими за структурою, складом і образною спрямованістю вживання.

Відображення соматичного компонента в мові відіграє важливу роль у висвітленні менталітету нації, мову якої аналізують. Соматизми – це номінації будови тіла. Вони є однією з найдавніших лексичних груп у світі, появу яких у мові датують періодом пізнання людини та виокремлення її з-поміж інших об'єктів дійсності за допомогою відчуттів, органів та частин тіла. Отже, соматичні фразеологізми – це фразеологічні одиниці, у яких головний елемент виражається соматичним компонентом, тобто назвою частини тіла людини і характеризуються високою емотивністю, переосмисленням та переносним значенням.

Попри те, що нині є багато різнопланових досліджень із фразеології, спеціально у цьому руслі портретна характеристика людини засобами фразеології не вивчалася. Ми ставимо собі за мету схарактеризувати найважливіші прояви буття, відтворені у відповідних фразеологізмах.

Кожного разу, зустрівши незнайому людину, ми намагаємося зрозуміти, яка вона, чи подобається вона нам чи ні, яка перспектива контактів з нею, ким вона може для нас стати – другом чи недругом. Щоб отримати правильну і остаточну відповідь, потрібно тривале спілкування з цією людиною. Проте, вже з моменту вступу в контакт з незнайомцем, ми досить швидко визначаємо своє ставлення до нього – симпатію, антипатію чи байдужість. Іноді наші оцінки бувають правильними, іноді ні.

Зовнішність людини – зорово-сприйманий об'єкт, ознаки якого сприяють ідентифікації його з іншими людьми і одночасно виявлення особливостей, що відрізняють від них. Акт оцінки зовнішності людини має функціонально-ситуативний характер. Він багато в чому визначається особливостями людського зору і відстані між об'єктом оцінки і оцінюючим, а також тривалістю сприйняття. Залежно від названих чинників може істотно змінюватися зміст оцінки. Фразеологізми – це завжди яскраві, образні вирази. Вони є важливим експресивним засобом мови, а також засобом характеротворення людини. Одним з найзвичніших засобів сприйняття людиною так званої об'єктивної реальності завжди було зорове сприйняття. Психологами доведено, що перше враження про людину складається протягом 30 секунд, і основним чинником є саме зовнішній вигляд людини. До цього можна ставитися по-різному, але це закладено в природі людини, в її свідомості. Відповідно, у людській свідомості реальність трансформується у слова і вирази, що описують її явища.

Як відомо також, в усній народній творчості завжди існувала велика кількість епітетів, порівнянь, приказок, прислів'їв, фразеологізмів на позначення зовнішнього вигляду людини.

Фразеологізми української мови на позначення портретної характеристики людини ми відібрали з художньої літератури та словників, зокрема [7], а також із інших джерел [8–11], виділивши серед них такі групи:

1) загальний зовнішній вигляд:

а) *хоч за раму клади; як маків цвіт* – ‘гарна, вродлива людина’, напр.: А тут ще й жінка (ви ж знаєте, як деякі жінки хорошіють після перших родів; розцвіла, мов польова рожечка, *хоч живу за раму клади* (Грина Вільде);

б) чудова, прекрасна людина – *хоч куди*, напр.: Івась парубок - *хоч куди*. (Панас Мирний);

в) дуже гарна – *як (мов, немов і т. ін.) перемитий, як (мов, наче і т. ін.) писанка*, напр.: Приходь, найду тобі дівчину *як писанку* (М.Стельмах);

г) гарна статура — *гарно скроєний* – ‘хто-небудь має пропорційну, правильну будову тіла’, напр.: Захар Давидович довго дивився вслід *гарно скроєній*, міцній, повній певності в своїй силі постаті Горілого (О. Десняк). *Твердо (міцно) стояти на ногах (на землі)* – 1. Мати владну і невимушену поставу (про фігуру). 2. Упевнено діяти, мислити і т. ін. *Тишити (веселити) око (очі, зір і т. ін.)* — ‘справляти приємне враження своїм виглядом; бути гарним, привабливим’; *гарний із себе* - тс; *гарний як намальований* – тс;

г) дівоча краса:

Гарна дівка, *як маківка*; гарна молодиця, *хоч з лиця води напийся*; гарна дівчина, *мов у лузі калина*; гарна/файна, *мов [пані] намальована*; Гарна, *як квітка щойно зірвана*; дівчина, *як кров з молоком*; ладна баба, *як сдваба*; брови чорні, очі карі, личко, *як калина*, а загляне - *само серце в'яне*; з гарної дівки *гарна молодиця, гарно завериться, гарно й подивиться* (Нар. тв.);

д) парубоча краса:

Гарний, *що й не розказати*; такий гарний, що *гріх на нього злими очима дивитися*; ладний, *як з воску вилятий*; гарний, *як мед з маком* (Нар. тв.);

2) характеристика окремих частин тіла:

а) вигляд обличчя - *як (мов, наче і т. ін.) чорт сім кіп гороху змолотив* у кого, перев. зі сл. *на виду, на обличчі* і под. Така піка, що *сама цеглини просить*; як вигляне в вікно, то *три дні собаки брешуть*, а один як придивився, то й сказився.

б) розмір носа – *хоч бублик чіпляй, жарт.*, напр.: *ніс, так ніс, як через Дніпро віз/міст*; *ніс, як за сім гривень сокира*; кирпатенький ніс у кого – рос. *вздёрнутый нос* у кого (разг) (2, С. 558); ну й ніс, для празника ріс, а ти в будень носиш.

в) брови – *на (рідше по) шнурочку* – ‘тонкі, рівні’, напр. *брова колесом*; в дівчини брови, *як шнурочки*, моргне, ніби вогнем сипне; *одна брова варта вола, другій брові ціни нема; не ті очі, як ті брови*: любі, милі до розмови;

г) щоки – *кров з молоком* – ‘здоровий, рожевощокій, рум’яний (про людину та її обличчя, щоки)’, напр.: Гриць ...був хлопець незвичайної вроди, *кров з молоком* (І. Франко);

г) очі: запалі (позападали, ямкуваті) очі: *каправі очі; каправий (кислоокій); витрішкуваті очі, баньки, вирла, балухи; очі як картохи, а не бачать нітрохи; витріщені очі, як серед ночі; очі витріщені, як в писаній жаби*;

д) губи: *устонька, як нерозквітчана маківка; губи, як халява/як капиці; губи, як на коловороті гуляють;*

е) зуби: *зуби вискалені, як у Сірка на старця; зуби вишкірені, як у цигана до макухи; зуби вищирені, як у печеного поросся; зуби вищирені, як у циганських дітей на місяць; зуби гострі, як у kota на сало; зуби білі, як ріпа;*

є) волосся: *волосся найжачене, як стріха на вітер; волосся м'яке, як льон; чуб, як в їжака; зачіска, як коти/корови облизали; коси, як мишачі хвостики; русалчині коси; коси, наче шовкова трава; коса чорна, як сайворон; руса коса нижче пояса льоном в'ється; дівка без коси не має краси; голова гола, як коліно; лисий, як бубон/як коліно/як макогін/як місяць; сивий, як молоко/місяць/туман;*

3) неохайний вигляд – *як мазниця (мазничка) — 1. несхв. — хтось брудний, неохайний; що-небудь брудне. 2. зі сл. чепуренький, чистий і т. ін., ірон. — уживається для вираження заперечення зазначених слів; зовсім не (чепуренький, чистий і т. ін.); як (мов, ніби і т. ін.) та мара - 1. Уживається для вираження неприязні до когось. 2. Хто-небудь дуже брудний, неохайний і т. ін., напр.: Після гри він був як мара Швидше б під душ відпочити (з газети); в намисті, ірон. неохайно, без смаку вдягнена дівчина або жінка, напр.: Ви тільки подивіться на неї! Справжня Христя в намисті (Сл. В.Ужченка), Синя панчоха – зневажл. – незаміжня жінка, позбавлена жіночості, чарівності і цілком віддана виробничим і под. інтересам, певній діяльності тощо, напр.: Не любить Лійочка синіх панчіх, хоч і самій, між нами кажучи, трьох десятків доходить (Я. Мамонтов);*

4) товста людина – *наїдати/наїсти черево (пузо, пику, морду), грубо – ‘ставати гладким від безтурботного і ситного життя за рахунок інших’; розшиватися/розпливатися від жиру, несхв. – ‘ставати дуже товстим, гладким’; чотири на чотири, жарт., ірон. – ‘дуже товстий (про людину)’; шість на дев'ять (на шість), розм., ірон. – ‘дуже товстий (про людину)’*, напр.: їх зустрічала жінка шість на дев'ять, по якій видно було, що вона любителька попиту чайку, добре поїсти, уволно поспати (з журналу); аж шкура репає /репне', 'в кого, на кому-чому – ‘хто-небудь дуже товстий або щось дуже товсте’; В (при) тілі – 1. Не худий, в міру повний (про людину). 2. Вгодований (про худобу); І конем (на коні) не об'їдеш кого, чого – 1. Не обминеш, не уникнеш кого-, чого-небудь. 2. жарт. Дуже товстий, огрядний і т. ін. (перев. про людину), напр.: Такий, що й конем за день не об'їдеш, возом не об'їдеш; вбиватися/вбитися в тіло (в сало) (зневажл.) – ‘ставати товстим гладким, поправлятися, гладшати’, напр.: Коли біскуп був не біскуп, А плебан убогий, То і пара [коней] добре везла, А часом і ноги. А як біскупом зробився Та вбився у сало, Тоді йому і чотирьох Зробилося мало (С. Руданський);

5) худа людина – *аж ребра знати на кому – ‘хто-небудь дуже худий’; аж кістки торохтять, зі сл. худий – надто, дуже // зі сл. – дуже швидко - самі тільки кістки та шкіра (шкура) – ‘дуже, надто худий’*, напр.: З тим Павлом їй ще буде клопоту. Геть занехаяв себе, кістки самі та шкіра (Ю. Бедзик);

б) висока людина – *підпирати плечима (головою) стелю*, напр.: Увійшов [Лазар] і стоїть перед нами, стелю підпирючи (Марко Вовчок);

7) низька людина – *як макове зерно (зерня) – ‘зовсім малий’; з макове зерно; з наперсток – 1. Дуже малий на зріст або величиною, розміром і т. ін., напр.: Євташка був завбільшки з наперсток, хоч йому йшов сімнадцятий рік (І.Микитенко);*

8) схожа на когось людина – *з однієї глини – ‘однаковий з ким-, чим-небудь;*

подібний, схожий, такий же»; *на одне лице* – ‘такі, що майже нічим не відрізняються’, напр.: *один від одного недалеко відбігли (відскочили)*.

9) гарно вбрана людина – як (*мов, ніби і т. ін.*) *пава* – 1. у яскравому, барвистому або багатому вбранні. 2. з надмірним почуттям власної гідності; гордовито, поважно // *гордий, поважний; у [новому] параді* – ‘в ошатному, святковому або офіційному одязі, вбранні’, напр.: Латин, як цар, в своїм наряді Ішов в кругу своїх вельмож, [котрі] *були в параді (І. Котляревський)*;

10) погано вбрана людина – *не мати чим хребта (хребет, тіло і т. ін.) прикрити* – ‘бути дуже бідним, погано одягненим; обноситися’, напр.: **Не мають чим тіло прикрити**, шматка хліба не мають – страшно, що й таким є в деякого життя (*З газети*);

11) гола людина – *у чому (у чім, як) був – роздягнений або вдягнений; як (у чому, у чім і т. ін.) мати (на світ) народила (породила)* – ‘зовсім голий, без одягу’; *у чім мати народила; як мати вродила*, напр.: Хомі й самому було трохи незвично стояти отак, не маскуючись, немов з’явився на людях голій-голісінкий, *як мама вродила (О. Гончар)*;

12) сліпа людина – *сліпа курка*, напр.: *Сліпою куркою не прикидайся*, а читай уважно (*З газети*);

13) *на лобі (на чолі) написано* у кого – ‘відразу видно помітно що-небудь із зовнішнього вигляду когось’, напр. хоч *на лобі в неї не писано* було, що вона старша, але Порфир відразу це вловив з того її милостивого тону розмови, з підкресленої чемності (*О. Гончар*);

14) *і рідна мати не впізнає (не пізнає)* кого і без додатка – ‘дуже змінився на вигляд, зовні’, напр.: В нас і таке бува: поїде дівка з села, потиняється рік-два, а потім повертається такою, що й *рідна мати її не пізнає*. Моді всякої повигадає... Та обріже косу, накрутить на голові таку фурделю, кури лякаються (*Ю. Мокрієв*).

Отже, наведений матеріал засвідчує, що фразеологізми на позначення портретної характеристики вирізняються високою образністю, дотепністю, влучним виокремленням недоліків. Широко використовуються такі художні засоби, як порівняння, оксиморон, антитеза, антонімічна іронія. Ми спостерегли, що вагомим складником фразем на позначення портретної характеристики людини є соматичний компонент. Тож можна стверджувати про наявність високого творчого потенціалу та розвинутої ментальності українського народу.

Перспективу подальших наукових досліджень зазначеної проблематики вбачаємо в поглибленому студіюванні відібраного матеріалу і зіставленні його з стійкими виразами інших слов’янських, а також германських мов.

1. *Алефиренко Н. Ф.* Фразеология в свете современных лингвистических парадигм. Монография / Н. Ф. Алефиренко. – Москва, 2008.
2. *Венжинович Н. Ф.* Про формування фразеологічної картини світу / Н. Ф. Венжинович // Вісник Дніпропетровського університету: зб. наук. пр. – Серія Мовознавство. – 2007. – Вип. 13. – Т. 1. – С. 50–58.
3. *Венжинович Н.* Об’єктивація концепту зовнішній вигляд людини у фразеологізмах української мови / Наталія Венжинович // Мовознавчі студії. – Вип. 2: Фразеологізм і слово у тексті і в словнику (За матеріалами Всеукр. наук. конф. на пошану 75-річчя від дня народження проф. Мар’яна Демського) (Дрогобич, 4–5 лютого 2010 р.); [упорядники:

- К. Іваночко, О. Кушлик, П. Мацьків, М. Стецик, М. Яким, Я. Яремко, Л. Баранська]. – Дрогобич : Посвіт, 2010. – С. 46–55.
4. Венжинович Н. Ф. Позитивна репрезентація людини у фразеологізмах української мови / Н. Ф. Венжинович // Українська мова. – Київ, 2010. – № 2. – С. 33–43.
 5. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава, 2010.
 6. Ужченко В. Д. Нові лінгвістичні парадигми „концепт - фразеологізм - мовна картина світу” / В. Д. Ужченко // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: зб. наук. пр. – Запоріжжя, 2006. – С. 146–151.
 7. Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. / Укл. : В. М. Білоноженко та ін. – 2-е вид. – Київ, 1999.
 8. Козоріз Г. Класифікація соматичних фразеологізмів [Електронний ресурс]–Режим доступу:http://www.rusnauka.com/9_NND_2012/Philologia/3_105427.doc.htm.
 9. Режим доступу: <http://frazelogicheskie-edinitsy-so-znacheniem-harakteristika-cheloveka-v-russkom-i-grechskom-yazykah.pdf>
 10. Режим доступу: [http://kontsept-krasota-v-russkom-yazyke%20\(1\).pdf](http://kontsept-krasota-v-russkom-yazyke%20(1).pdf)
 11. Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/vnutrenny-i-vneshniy-mir-cheloveka-v-angliyskih-i-russkih-paremiyah-opyt-lingvisticheskogo-analiza>

*Стаття надійшла до редколегії 30. 04. 2017
доопрацьована 30. 05. 2017
прийнята до друку 25. 08. 2017*

PORTRAIT TESTIMONIAL OF PERSON IN UKRAINIAN PHRASEOLOGY

Natalie Venzhynovych

*Uzhhorod National University
The Department of Ukrainian,
Universytetska St., 14/412, 88017 Uzhhorod, Ukraine
tel.: +380506645839*

The article deals with the analysis of phrase groups in Ukrainian phraseology denoting portrait testimonial of a person. The necessity of collection, study and description of phrases as nominative units is always topical. Phrases are an appropriate ground for language and culture studies. The author states, that phrases are always vivid, picturesque expressions. They are significant expressive language means, helping to depict the peculiarities of appearance, in particular, the portrait testimonial of a person. The phrasemes, selected for the description and analysis form a unique phraseological world model of a Ukrainian. It has been stated, that phrases, denoting portrait testimonial, are distinguished with tangible figurativeness, wit, relevant emphasis on shortcomings. Such artistic devices as comparisons, oxymoron, antithesis, antonymical irony are extensively used. All this testifies to a high creative potential and developed people's mentality. In such language units the most significant mental features of Ukrainian ethnos are reproduced. As a result of the scholarly work, carried out, a conclusion is made that Ukrainian phrases possess a significant linguocultural potential – the most variable manifestations of cultural life of a human being: his or her customs, beliefs, even prejudices, everyday life, streaks of dispositions. And all this is often rendered through the portrait testimonial of a person by means of phraseology. The concentration of attention on the most important Ukrainian values enables a more profound cognition of the bases of national world perception, that single out a Ukrainian community among others.

Key words: phrase, phraseology, portrait testimonial, linguocultural potential, Ukrainian mentality.